משה צימרמן

אימת הטאבו, ולא דווקא ניסיון הכחשה

האם אפשר לשלול את זכותו של מחבר גרמני להעמיד במוקד סיפורו על הרייך השלישי נושא אחר זולת רדיפת היהודים?

עבר בלא צל, בניית תמונת העבר ב"סיפור" הגרמני לילדים, מאת זהר שביט, עם עובד, ספריית אפקים, 2000, 402 עמודים

לספרה של זהר שביט יש מסר: "הסיפור שסיפרה גרמניה המערבית לדור הזה ולדורות הבאים על הרייך השלישי והשואה אינו מעוות בלבד, אלא גם אינו מוסרי" (עמ' 356). מסקנה קטגורית זו היא תוצאה של "נקודת מבט ישראלית ויהודית" מוצהרת (עמ' 17).

את ספרות הילדים של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית מייצגים במחקר של זהר שביט 74 ספרי ילדים נושאי פרסים, (מתוך כ-350), והחידוש שלה הוא בבחירת ספרי ילדים דווקא כדי לעקוב אחר תהליך יצירת הזיכרון הקולקטיווי הגרמני. במחקר – מחקר מן הזן הרווח בקרב ההיסטוריונים של התרבות היום – בודקת שביט את המקום שתופסת בזיכרון הקולקטיווי הגרמני רדיפת היהודים, ומונה אסטרטגיות שונות שנוקטים הסופרים, אסטרטגיות המובילות אותה למסקנתה הנחרצת. אחת מהן היא גזרה שווה בין הרימוז השלילי של היהודים לבין הרימוי השלילי של הנאצים, לעומת הרימוי המהר גן של "הגרמני". טכניקות אחרות הן הפרדה בין נאצים וגרמנים, התיאור הפילושמי, הפיכת הגרמנים לקורבנות, טשטוש שאלת האחריות, הצגת הגרמנים של אז כחפים מידיעה, הניסיון להציג את ההתנגדות לרייך השלישי כגדולה ממה שהיתה. כמו כן מייחסים סופרי הילדים ליהודים תכונות המצדיקות בדיעבד את היחס המפלה אליהם בעבר. ויש עוד טכניקות ספרותיות של רציונליזציה, שספרה של שביט מציג בשיטתיות ובפירוט.

מכאן עושה החוקרת קפיצת דרך מספרות הילדים לשרות נוספים: לדעתה, האסטרטגיה הנקוטה בסיפור לילדים דומה לאסטרטגיות שנבנו בכלל השיח הגרמני על העבר, במסגרת הניסיון ש"נעשה בגרמניה לשכתב את העבר לצורכי ההווה" (עמ' 346). כאן, לכל המאוחר, מתחילה קרקע הטיעון של הספר לדעוד.

אמת: מה שכונה בפי זוג החוקרים מיטשרליך "חוסר היכולת (של הגרמנים) להתאבל" כרוך מאז מלחמת העולם בגבולות הרצון להיזכר או לספר. הרי אפילו הכחשת השואה מעידה, במקום שהיא מופיעה, כי מדובר בסיפור מעיק עד כדי כך, שאפילו נאצים ונאו־נאצים מנסים להתגבר עליו בדרכם. לא כל שכן מי שחש בושה ושאט נפש על מה שאירע. אפשר אף להסכים עם שביט, כי מה שקורה בספרות הילדים הגרמנית מאפיין גם תחומי שיח אחרים. אלא סבורני שסיבת הדבר היא אימת הטאבו, ולא דווקא ניסיון הכחשה או הטעיה.

אין להתפלא על עוצמת השאבו הזה בחברה בכלל, ובספרות הילדים הגרמנית בפרט. טאבו זה מתעצם שעה שמיני טאבו אחרים נחלשים, כגון הטאבו ששרר בעבר בנושאי מין בספרות ילדים בודגנית. ספרות ילדים היא גם עסק מסחרי, והסופר והמו"ל ערים קודם כל למשאלות הצרכן. נכונותו של ילד להתמודד עם סיפור זוועה, המטיל עליו אשמה, אינה גדולה. אין זה הסיפור שהסופר והמו"ל יבקשו לספר. כך בארה"ב, באנגליה או בישראל, על אחת כמה וכמה כשמדובר בסיפור קשה מאין כמוהו כסיפור רדיפת היהודים והשואה. לאבחון שיטה של הכחשה ולו גם תת־מודעת, באי־מה מפני הנורא מכל, זו למצער הגזמה.

גם באנליזה מבוססת, כשהיא מגיעה לכלל אפקט ה-Overkill, או כפי שנקרא הדבר בגרמנית: לירות אל מעבר למטרה, יש סכנה. אפקט זה, במקום שיחזק את מסקנות הניתוח, יותור תחתן. במקרה שלפנינו נראה שהמחברת אינה מוצאת את הצל מכיוון שהיא מחפשת מתחת לפנס.

נתחיל ממספרי הסיפור המקצועניים, ההיסטוריונים. שביט למדה כי "ההיסטוריונים הגרמנים שאפו לשילוב העבר הקרוב בהיסטוריה 'נורמלית', היסטוריה שתוכל לתרום... לבנייתה של זהות לאר־מית קולקטיווית. מגמה זו מצאה את ביטוייה במגוון של טכניקות – ובראש ובראשונה רלטיוויזציה". (עמ' 347). כאן אין שביט מצויה בתחום הקונסנסוס של ההיסטוריוגרפיה הגרמנית. מי שמצוי בהיסטוריוגרפיה הגרמנית יתמה: האם לא ידוע שהרוויזיוניסטים אינם חוט השדרה של ההיסטוריוגרפיה הגרמנית? האם ניסו רוב ההיסטוריונים לבנות זהות לאומית או דווקא להילחם בזהות כזאת? האם הרלטיוויזציה אופיינית להיסטוריונים הללו? האם אין ה"היסטוריזציה" תורמת דווקא לגישה ביקורתית, בחלצה את הרייך השלישי והשואה מן הדמוני והלא־היסטורי? ציטוט מעין זה שהובא לעיל מעלה את החשש, שמא גם המסקנה העיקרית של הספר היא יריה מעבר למטרה.

מקור הקושי הוא בכך, ששביט, אף שהיא מודעת לדב־אנפיותו של זיכרון, משובנעת שהיא מכירה את הסיפור הנכון, האמיתי, ההופך סיפורים ונראטיווים אחרים לסילוף או לפארסה (ע' 52). "בהקשר של הרייך השלישי", כותבת שביט (עמ' 116) "אזכור רכבות ומשאיות יוצר ציפיות בראש ובראשונה לתיאורי טרנספורטים למחנות ההשמדה". באזכורים מעין אלה, כאשר מוחלף מושא הסבל מיהודים לגרמנים אנו מקבלים, לפי שיטת שביט, "מיקום מוטה". מונה זה, קרובו של "הדימוי המוסת", שהוא מן התרומות החשובות של המחקר הזה, מועיל בהחלט, ואין ספק שיש סופרים העושים שימוש ציני או חסר מחשבה בהטיה מסוג זה.

ברם, שני הסיפורים אמיתיים, גם סיפור השואה וגם סיפור הפליטות והגירוש הגרמניים. החשד, כאילו סיפור הסבל הגרמני בא לטשטש או להצדיק בדיעבד את הסבל הלא־גרמני, יש לו על מה לסמוך, ולא רק בסיפורי ילדים. אבל האם יש בהעדפת הסבל הגרמני בסיפור מעשה בלתי מוסרי במתכוון, או שמא נעשה מה שצפוי בספרות ילדים – בחירת נושא שקל יותר להזדהות עמו, להתמודד עמו ואף למכור אותו. קריאת סיפורי הילדים אינה מובילה בהכרח למסקנה על אי מוסריותה של ההטיה שאליה הגיעה שביט.

סופרי הילדים, כדוב החברה הגרמנית אחרי הרייך השלישי באמת מוטרדים בעיקר מהשאלה: כיצד זה שיתפו כולם פעולה ונסחפו בזרם? מכאן בחירת נקודת הכובד בסיפורת, כולל בזו המכוונת לילדים ולנוער. טיפול כזה ברייך השלישי אולי אינו מקובל על מי שחי מחוץ לחברה הגרמנית.

דוגמה למקום "מוטה" – מחנות הריכוז. רוגזה של שביט יוצא על שמחנות הריכוז מתוארים בספרים כמקומות ש"בראש ובראשונה... סבלו ועונו (שם) גרמנים מתנגדי המשטר" (עמ' 127, 139). ואולם עד ליל הבדולח תיאור זה אינו רחוק מן האמת. סיפור ילדים המתייחס לתקופה זו אינו יוצר מקום מוטה כהגדרת שביט, אלא מעדיף הקשר זה של סיפור הרייך השלישי על ההקשר שהיא, בשם היהודים, סבורה שהוא האמיתי והבלעדי.

מוגזם, מן הסתם, לדרוש מסיפור לילדים שיספר את כל ההיסטוריה. המחברת באה בטרוניה על מחברו של "קראו לו פרידריך" שאינו מאזכר צו מסוים משנת 38' – כאילו חייב הוא למנות את הקטלוג הארוך שצו זה הוא רק פריט בתוכו (ע' 162). היא גם מאתרת סתירה ביחס לתאריך ההחלטה על הפתרון הסופי בין שני ספרים של אותו סופר (ריכטר), שכל "טעותו" היא, שאינו מחליט אם התאריך הקובע הוא זה שעל מכתבו של גרינג להיידריך או זה של ועידת ואנזה שזומנה על־ידי היידריך. והרי ידוע להיסטוריונים ששאלת מועד "ההחלטה" עריין פתוחה. גם אין להניח שהסופר ניסה ליצור לוח "נוח" למטרות זרות. הביקורת בספר מרחיקה לכת עד כדי יצירת "לולאה" שאי אפשר להיחלץ ממנה: הרי אי אפשר לתת תיאור אותנטי של התקופה הנאצית אם לא משתמשים במונח "יהודי מלוכלך" במקום המתאים בסיפור. אבל אז אי אפשר להתגולל על הסופר שהוא משתמש בדימוי מן התקופה הנאצית כדי ליצור קשר נצחי בין יהודי ולכלוך (עמ' 181).

כאשר יתודגם הספר לגרמנית – וראוי שכך ייעשה – עשויות דוגמאות אלה להכשילו כפי שקרה לתערוכת פשעי הוורמאכט – תערוכה חשובה שהמסר העיקרי שלה (שותפות הצבא הגרמני בפשעי הרייך השלישי) תקף למרות שיש בה שגיאות. מוטב להיזהר מראש.

יתר על כן: אין לשלול את זכותו של מחבר להעמיד במוקד סיפורו על הרייך השלישי נושא אחר זולת רדיפת היהודים. הספר "היינו שם" מאת ריכטר הוא ניסיון מעולה להעמיד את הקורא מול הסיטואציה ההיא במטרה לחנכו לדמוקרטיה. קטעים מן הספר מוכרים לתלמיד הישראלי מתוך ספר הלימוד לכיתה ט' שחיבר כותב שורות אלה. הקטעים מציגים את הלבטים שלפניהם עמדו האדרח והילד הגרמני בשנות ה-30 ואת הקושי להתמרד עם תופעה מסוג הנאציזם. העובדה שהנושא היהודי מופיע אך ורק בהקשר ההתנכלות ליהודים בגרמניה (כולל ליל הבדולח) אינה במקרה זה התד מקות, אלא להיפך, הליכה עקיבה בדרך החינוך לדה־נאציפיקציה.

בשביל הגרמני הממוצע השאלה היא: כיצד יכר לנו ליהפך לשותפים לנאציזם מלכתחילה? כיצד נשבה הדור ההוא בקסמי התעמולה? שהרי הרוצחים השיטתיים היו מעטים יחסית, והבעיה היא בקשר לרבים, משתפי הפעולה, האנשים שלא בדקו לאן מובילה התנהגותם. העיסוק בשאלה זו אינו הסחה מן העיקר (עמ' 135), אלא טיפול בעיקר.

סיפורי ילדים הם רק חלק ממסד הזיכרון הקולקטיווי. המקור העיקרי הוא ספרי הלימוד והמידע התקשורתי, שמבחינות רבות עומד בגרמניה בקני המידה המחמירים של זהר שביט. יחד תלמידים מעומתים עם השואה בביקור במחנות הריכוז, במראיונים, בטקסי זיכרון, בסרטים או בתוכנית הלימודים מאשר עם ספרי הילדים והנוער. בהקשר זה מעניין יהיה לבדוק את ספרות הילדים האוסטרית!

לו היה לספרי הילדים האפקט שממנו חוששת זהר שביט, הלא היינו מוצאים עדות לכך. עדות כזאת חיפשנו בספר הביקורתי שהופיע עתה זה "האם שמעת על אושוויץ?" פרי עטו של הסוציולוג היהודי גרמני המפורסם אלפונס זילברמן. והנה, המחקר שעשה זילברמן מגלה כי רק כעשרה עד חמישה־עשר אחוזים מן האוכלוסיה הבוגרת בגרמניה – מי שאמורים היו לקרוא את ספרי הילדים שעליהם מדברת שביט – אינם יודעים לאשורו את העיקר על משטר מחנות הריכוז והטרור הנאצי. אפילו נתלה בסיפורי הילדים את המגרעות שתרלה בהם שביט, מסתבר שסוכני־חיברות החינוך אחרים פיצו על כך.

סילביה פלאת'

חֶתֶךְ

בְּגוֹן גַּרְגֶּרֶת
שֶׁל הַדּוּ נִפְרָשׁ
מִן הַלֵּב.
אֶרֶכֶת עֲלִיוֹ,
בְּחָזְקָה
הַגָּזוּז הַנָּדִד שֶׁלִּי,
מִיגָה.
מִפְרָצָה
מִילְיוֹנֵי חֲלִילִים,
אָדָם־מְעִיל.

לְצַד מִי הֵם?
הוּ, הוּמוּנְקוּלוּס קָטָן
שֶׁלִּי, אֲנִי חוֹלָה.
לָקַחְתִּי גְּלוּלָה
לְהָרֵג אֶת הַתְּחוּשָׁה
הַגֵּיְרִית הַדַּקָּה.
חֲבָלָן,
אִישׁ קְמִיקָזֶה – –
הַכֶּתֶם עַל תַּחְבֹּשֶׁתְּךָ
הוּא קוֹרְקְלַקְס־קְלָן,
בַּבּוּשְׁקָה

הַמִּתְכַּהָה וּמַכְתִּימָה וְכַאֲשֶׁר
צִיפָּתוֹ הַכַּדּוּרִית
שֶׁל לִבְּךָ
מִתְעַמֶּתֶת עִם תַּחֲנוֹת הַדְּמָמָה
הַקְּטַנּוֹת שֶׁלּוֹ

אֵיךְ אַתָּה קוֹפֵץ – –
חַיָּל וְתִיק לָכוּד,
נַעֲרָה מְלֻכְלֶכֶת,
גֶּדֶם, כֶּתֶם.

תרגמה מאנגלית אורה פוגל